

Vuk Cerović

SRBSKA NARODNA PRAVLJICA – PRIPOVED Z RAZKOŠNO STRUKTURO

Uvodni del besedila je posvečen pregledu zgodovine srbske ljudske pravljice, s posebnim poudarkom na delu izjemnega znanstvenika, jezikoslovca Vuka Stefanovića Karadžića. V nadaljevanju besedilo razčlenjuje razvoj srbske ljudske pravljice skozi analizo njenih motivov, junakov, kompozicije in strukture. Avtor analizira znano srbsko pravljico *Baš Čelik*, pri čemer se poslužuje različnih pristopov: strukturalističnega, psihoanalitičnega, sociološkega.

V nadaljevanju avtor ugotavlja, da je srbska ljudska pravljica v redakciji Vuka Stefanovića Karadžića starejša od podobnih pravljič, ki sta jih zbrala in priredila brata Grimm in da gre v tem primeru za izvirno pravljico in razkošno umetniško delo.

The introductory part of the paper is dedicated to the survey of history of Serbian folk tale with special emphasis on the work of renowned scientist and linguist Vuk Stefanović Karadžić. Further on the article analyzes the history of this tale from the viewpoint of its motifs, characters, composition and structure. The author discusses a well known Serbian fairy tale *Baš Čelik*, using different approaches: structuralist, psychoanalytic, sociological. The author is also ascertaining that Serbian folk tale in the redaction of Vuk Stefanović Karadžić is older as compared to similar fairy tales, collected and adapted by the Grimm brothers, so this is the case of an original fairy tale and a sumptuous artistic work.

Za razvoj fantazijske literature je bilo zelo pomembno 19. stoletje. Brata Grimm, ki sta že leta 1813 objavila *Kinder- und Hausmärchen* (*Otroške in hišne pravljice*), leta 1816 pa še *Deutsche Sagen* (*Nemške pravljice*), sta spodbudila tudi druge evropske zbiralce in pisatelje.

Suhoparni klasicizem in racionalizem je zamenjala prevratniška romantika, ki ni iskala le novega junaka, ampak tudi nove vsebine, novo književnost, katere dela po svoji umetniški svežini in vrednosti naj ne bi zaostajala za deli klasične grške in rimske književnosti

Takšna nova, sveža, dragocena dela je že ob koncu sedemnajstega stoletja v folklori odkril Charles Perrault in se z njimi zoperstavil teoretiku klasicizma Boileauju, vendar pa jih je v vsej njihovi lepoti in razsežnosti odkrila šele romantika.

Tako je pravljica zaznamovala devetnajsto stoletje.

Znani srbski lingvist in zbiralec ljudske umetnosti Vuk Stefanović Karadžić se je leta 1813, po propadu Prve srbske vstaje, odpravil na Dunaj, kjer je spoznal

brata Grimm, Jerneja Kopitarja, Goetheja in številne druge vrhunske ustvarjalce in raziskovalce. Med najbolj zaslužnimi prijatelji Vuka Karadžića in srbskega naroda sta bila slavni lingvist in folklorist Jacob Grimm ter izjemno izobražen Slovenec Jernej Kopitar. Leta 1814 je Vuk ob podpori bratov Grimm in Kopitarja objavil prvo zbirko srbskih narodnih pesmi *Mala prstonarodna slaveno-serpska pjesnarica (Mala prstonarodna slovansko-srbska pesmarica)* oz. prvo od šestih knjig, ki jih je objavil v času svojega življenja.

Srbska ljudska poezija je bila za Evropo pravo odkritje. Pesmi so dokaj hitro prevedli v nemški jezik, ki je bil tedaj prevladujoči jezik kulturne Evrope, Jacob Grimm in jezikoslovec Kopitar pa sta jih primerjala celo z *Iliado* in *Odisejo*.

Tako kot brata Grimm, ki sta kot lingvista pisala slovar in gramatiko nemškega jezika, se je tudi Vuk Karadžić ukvarjal predvsem z ustvarjanjem pravil za srbski jezik, ki je pred njim uporabljal cerkvenoslovanski pravopis, v njegovem času pa se je naslanjal predvsem na ruska jezikovna pravila. Vuk, ki se je v prvi vrsti boril za srbski jezik in pravopis, je medtem zbiral še srbsko ljudsko umetnost. Ta mu je služila kot ilustracija in dokaz ustvarjalnosti, ki temelji na bogastvu srbskega ljudskega jezika. Leta 1818 je Vuk na Dunaju natisnil *Srpski rječnik (Srbski slovar)* s priloženo gramatiko srbskega jezika. Drugo, veliko obsežnejšo različico *Slovarja*, je izdal prav tako na Dunaju leta 1852.

Že v prvi izdaji slovarja je Vuk objavil pomembno število kratkih ljudskih pripovedk, saj svetu ni hotel predstaviti le srbskega jezika, marveč tudi ustvarjalnost srbskega naroda, njegovo življenje, običaje, modrost in filozofijo.

Prve ljudske pravljice v srbskem jeziku je Vuk Stefanović Karadžić izdal v knjigi dodatkov k 29. številki srbskega časopisa *Serpske novine* leta 1821 na Dunaju. Knjiga je vsebovala dvanajst zgodb. Knjigo *Srpske narodne pripovijetke*, v kateri je bilo petdeset zgodb in ki jo je objavil leta 1853 na Dunaju, je Vuk Stefanović Karadžić posvetil »slavnemu Nemcu, Jacobu Grimmu, predragemu in velespoštovanemu prijatelju«.

Grimmu je pisal:

Prav vidva s pokojnim Kopitarjem sta naredila največ za to, da so se Srbske narodne pesmi v slavo srbskega naroda tako razglasile po vsej Evropi in preostalem učenem svetu. Poleg tega pa ste me že od leta 1823 [...] prav tako prepričevali, naj natisnem tudi Srbske narodne pripovedke. To željo Vam s to knjižico tudi izpolnujem (Stefanović Karadžić 1853: 3).

Naslednja zbirka z več kot dvesto ljudskimi pravljicami in pripovedkami, ki jo je zbral skupaj s sodelavci, je bila objavljena leta 1870, torej že po Karadžićevi smrti.

Ta knjiga bo primerna posebej za mladež, tako moško kot žensko, pa tudi starejši ljudje in ženske jo bodo prebirali z velikim zadovoljstvom, tako zavoľjo čistega ljudskega jezika kot narodnih misli v tej vrsti naše ljudske umetnosti.

Svoje sodelavce je Vuk posebej opozarjal:

Slehernega, ki jih bo pisal, bi prosil le, naj ne popravlja ničesar, marveč naj jih zapisuje natančno tako, kot mu jih bodo pripovedovali (Stefanović Karadžić 1853: 5).

Teh petdeset zgodb, ki jih je Vuk zbral in objavil v *Srbskih narodnih pripovedkah* (v naslednji izdaji jih je bilo objavljenih že 263), je le del neprecenljive srbske ljudske prozne dediščine, ki je v več zvezkih izhajala do današnjih dni. Milorad

Panić Surep navaja, da so zbiralci do leta 1956 zbrali več kot 6000 posameznih primerkov, »pa vendar še zdaleč niso opravili tega hvaležnega dela« (Panić Surep 1956: 9).

V prvi knjigi je Vuk objavil nekaj najboljših srbskih pravljic: *Čardak ni na nebu ni na zemlji* (*Dvorec, ki ni ne na svetu in ne na zemlji*), *Zlatna jabuka i devet paunica* (*Zlata jablana in devet pavic*), *Zmija mladoženja* (*Ženin kač*), *Aždaja i carev sin* (*Zmaj in carjev sin*), *Laža i paralaža* (*Lažnik in Nadlažnik*), *Pepeljuga* (*Pepelka*), *U cara Trojana kozje uši* (*Car Trojan ima kozja ušesa*), *Vilina gora* (*Vilina gora*), *Tica djevojka* (*Labod – deklica*), *Dobra djela ne propadaju* (*Dobra dela ne gredo vnevar*), *Međedović*, *Stojša i Mladen* (*Stojša in Mladen*) ...

V tej knjigi najdemo skoraj vse vrste pravljic po Aarnejevi razvrstitvi: vilinske, čudežne in živalske pravljice, pravljice o neumnem hudiču ...

Zanimivo je tudi to, da je Vuk ob velikem številu pravljic zapisal tudi ime pripovedovalca, od katerega jih je slišal, zato danes poskuse prisvajanja te umetnosti in njihovo uvrščanje v kulturno dediščino nekaterih drugih slovanskih narodov s področja nekdanje Jugoslavije doživljamo kot naivne ponaredke, saj o njihovi ljudski ustvarjalnosti v času, ko je Vuk zapisoval srbsko ljudsko umetnost, še ni bilo sledu.

* * *

Različni teoretiki za tovrstne pripovedi uporabljajo več terminov: ljudska pravljica, ljudska pripovedka, vilinska in čudežna pravljica. V vsakem primeru je prav čudežno, nadnaravno in fantastično tisto, kar te pripovedi bistveno določa, in prav do tega spoznanja je pri Srbih prvi prišel Vuk Stefanović Karadžić, ki je pravljice delil na ženske in moške:

Kakor pesmi lahko gotovo tudi naše ljudske pravljice delimo na moške in ženske. Ženske pravljice pripovedujejo o nekakšnih čudežih, ki ne obstajajo (in najbrž bo v srbsčini le za nje obveljala beseda »gatka«), medtem ko v moških pravljicah ali pripovedkah čudežev ni, ampak bi se lahko to, o čemer pripovedujejo, tudi zares zgodilo. Mnoge moške pripovedke so smešne in šaljive (Stefanović Karadžić 1853: 7).

Čeravno je danes Vukova definicija videti naivna, je v resnici povsem natančna, saj v njej dosledno poudarja moško-ženske principe, ki si včasih nasprotujejo, drugič pa spet delujejo v medsebojnem soglasju. Tako je razlagal tudi razdelitev narodnih pesmi, saj je za ženske (lirske) določal tiste, ki jih ob glasbeni spremljavi ali brez nje poje več glasov hkrati, za moške (junaške, epske) pa tiste, ki jih poje en glas (guslar), medtem ko ga drugi le poslušajo.

Vuk je vedel, da narodna pripovedka upodablja epski lik in junaški čas, v katerem so se moški vojskovali, ženske pa opravljale domača opravila in med drugim tudi prerokovale. S to jasno in natančno razdelitvijo Vuk namenja izjemno pozornost intuiciji, inventivnosti in imaginativni moči ženske – ustvarjalke.

Moške pripovedke so veliko mlajše, bližje realistični pripovedi, še posebej pri Srbih, saj so bile v Vukovem času izjemno priljubljene herojske ali junaške anekdote, povezane z znanimi Srbi, Črnogorci in Hercegovci.

»Bajka« oz. pravljica (staroslovansko »bajati« – pripovedovati, prerokovati) je najlepša in najbolj razprostranjena ljudska pripoved. Gre za književno obliko z razkošno imaginacijo, sestavljeno strukturo, trdno kompozicijo ter eno najstarejših

književnih zvrsti, ki jo poznajo prav vsi narodi. Pravlјice in fantastične pripovedi nastajajo še danes in morda celo bolj kot kdajkoli prej ...

Pravlјica je književna oblika z multipliciranim pomenom, ki je skozi stoletja močno narasel ter v sebi sublimiral modrost in izkušnje nešteto rodov. Pravlјica je »orehova lupinica, v katero lahko zložiš roman, tragedijo, komedijo ... Prebirajo jo filozofi, ki nejeverno majojo z glavo: Tole je majhna pravljica, in v pravljici pesem, v pesmi pa zrno dinamita in sredi dinamita ljubezen, ljubezen, ki premaga vse,« – je zapisala Isidora Sekulić, ena najbolj domiselnih srbskih književnih kritičark (Sekulić 1957: 68).

Pravlјica je nesporno zelo staro umetniško delo. Dokaze za to trditev najdemo tudi v motivih srbskih pravljic, ki »pomnijo« daljne čase, običaje in verovanja, celo tiste, ki segajo skoraj do same horde. V srbskih narodnih pravljicah najdemo celo kanibalske obrede (*Baš Čelik, Čoso i divovi / Golobradec in velikani, Čardak ni na nebu, ni na zemlji / Dvorec, ki ni ne na svetu in ne na zemlji*), prav tako pa je znano, da niti Slovanov, niti antičnih ljudstev, niti ljudstev, ki so civilizacije ustvarjale pred obdobjem antike, v zgodovinskih zapisih ne pomnijo kot kanibalov, čeprav grški mit omenja kanibalizem v *Odiseji*, in sicer v tistem delu, ki pripoveduje o kiklopu Polifemu in njegovih pečini.

Vse pravljice, tudi srbske narodne, pravzaprav odlikujejo mednarodni motivi in simbolični pomen, v osnovi gre za abstraktno simboliko arhetipov, ki jo je moč uporabljati v nešteto konkretnih situacijah. Še danes ni povsem jasno – številne znanosti zagovarjajo različna stališča – od kod pravzaprav izvirajo motivi in z njimi tudi pravljica, in kakšen je v resnici njen pomen. Ali so motivi nastali v Indiji, zibelki civilizacije, ali so jih vendarle ustvarjali po vsem svetu?

Sociologi vidijo v pravljici težnjo posameznika po spremembi družbenega položaja, Freud – libido in Eros ter voljo do življenja, Jung pa arhetipe in prapodobne, izraze kolektivnega nezavednega.

Carl Gustav Jung jpravljico prepoznava kot zakladnico »arhetipov primarnih podob«, ki izvirajo iz kolektivnega nezavednega, psihične plasti, ki je skupna vsem ljudstvom. Pod arhetipi razume sposobnost vedno nove reprodukcije istih ali podobnih mitskih podob in predstav, ki jih tvorijo občečloveške situacije (upanja, potrebe, bojazni), kot osnovne elemente človeške psihe.

V sleherni teh podob je spravljen del človeške psihologije in človeške usode, delček trpljenja in radosti, ki se je nič kolikokrat primeril v življenjih naših prednikov in ki ima v povprečju venomer podoben tok ... (Jung 1969: 163–164).

Jung meni, da pravljice prenašajo sledove človekovega večstoletnega razvoja in pomnijo številne ljudi in njihove številne »glasove«.

Srbska pravljica, kot tudi pravljica nasploh, je izraz vitalistične poetike, bojevnikega razumevanja življenja kot neprestanega boja in vere v zmago. V pravljici *Baš Čelik* mladi carjevič kar štirikrat poskuša vrniti ljubljeno ženo, ki jo je ugrabil demon Baš Čelik in jo odpeljal v svojo pečino. In ko ga med četrtem poskusom Baš Čelik s sabljo preseka na pol, carjevič poskusi še petič in uspe, saj spremeni način boja. In če mu tudi takrat ne bi uspelo, bi poskusil še šestič, sedmič in kdo ve kolikokrat še, vse dokler ne bi premagal mogočnega zla. Ciklični, z ničimer omejeni in neskončni čas, v svojem večnem ponavljanju vedno znova ponuja priložnost junaku, da uresniči svoj podvig.

Tudi v pravljicah *Zlatna jabuka i devet paunica* (*Zlata jablana in devet pavic*) in *Čardak ni na nebu, ni na zemlji* (*Dvorec, ki ni ne na svetu in ne na zemlji*), carjevič juriša vedno znova in znova. Trpi muke, zle sile ga zastrupijo, uspavajo, spremenijo v kamen ali žival, pa vendar vedno znova vstane in gre naprej, pripravljen na sleherno žrtev, odločen, neomajen in prepričan v zmago. Vsak pogumni in dostojni junak teh bajk je ponavadi carjevič, izbran in izločen zavoljo svoje mladosti, poguma in lepote. Podobno kot v novozavezni pripovedi o Lazarju si reče: »Vstani in pojdi!«

Junak se obnaša skladno z vzorcem, arhetipom, ki izhaja iz izkušnje ljudstva, morda celo vrste. Oče na smrtni postelji ukaže sinovom, naj oddajo sestre prvemu, ki jih bo zasnubil. In vselej jih ob trušču, hrušču, kričanju in streljanju za njihovo roko zaprosi neznana sila. Snubitev, prošnja za dekleško roko, je relativno mlajši motiv. V času nastajanja omenjenega motiva iz pravljice *Baš Čelik* in drugih starih srbskih pravljic deklet niso snubili, marveč so jih ugrabljali, včasih z ogorčenim bojem, vpitjem in hrupom, drugič so jih spet vodili proč s prevaro ali pa jih s silo jemali kot vojni plen. In venomer jih je stran vodila neznana sila, tako v pravljicah kot v resničnem življenju. Tu najdemo tisto odlično, naravno in životvorno kombinacijo lepota – zver. Lepotica potrebuje moč, silo in zver, prav tako kot zver potrebuje lepoto. Prav to pa je arhetip kombinacije moči in uma, ki se spominja daljne preteklosti človeka bojevnika. Tako v pravljici *Baš Čelik* kot v drugih podobnih pravljicah je ugrabljena žena oproščena vsake graje, saj se njena krivda niti ne omenja, pa ne le zaradi tega, ker ni odšla po lastni volji in ker so jo ugrabili. Krivde je oprana, ker je bilo ugrabljanje žensk kliše, povsem vsakdanji in navaden pojav.

Pravljica je hrepenenje po uresničitvi, je simbolična tvorba, ki izraža splošne simbole, in prav zato v njej primanjkuje podrobnosti. Pravljica je sen o sreči in dostojnejšem življenju, sen, ki ga je sanjal lačen, bos, neomikan in nemočen človek. Le v sanjah je bil enakopraven z močnejšimi od sebe, le v sanjah je živel boljše in pozabil na žalost in bedo, v katerih mu je minevalo življenje. Tako je krepil moč, da je zdržal, voljo, da se je boril z nesrečami, ki sta mu jih prizadejali narava in družbena ureditev, v katero je bil vkovan, ter gojil vero, da ima ta boj smisel in da lahko v njem tudi zmaga.

V pravljici je to sen, ki ga sanjajo generacije brezpravnih, temu snu pa lahko prav vsakdo kaj odvzame ali doda, skladno s svojo osebnostjo in svojimi stvarnimi življenjskimi pogoji in željami.

In ta sen se je na nek način tudi uresničil, saj so brez sledu propadla carstva in kraljevine, izginili njihovi močni in hudobni vladarji, v pravljicah pa je še naprej živel sen malega, navadnega človeka o pravičnejšem življenju in ljubezni, sen, ki so ga sanjali preprosti, nadarjeni ljudje iz ljudstva: pastirji, poljedelci, ribiči ...

Tako kot v pravljici, nas tudi v resničnem življenju zlo spremlja prav na vsakem koraku, na stvarni in simbolni ravni. Pogosto se skriva v globoki pečini, v planini, ki človekovo osebnost simbolizira dvojno. Pečina, v kateri se skriva *Baš Čelik*, je mrak, tema zla, ki ga človek slutí, se ga boji in pred njim trepetá, vse dokler v to pečino, v to temo ne vstopi. Pečina je tema človekove neznane podzavesti, ki vre v globini njegove osebnosti ter nenehno grozi, da bo predrla jez njegove zavesti in ga zasula z lavo in pepelom pozabe, da ga bo začarala in spremenila v zver. V pečini, resničnosti ali na sončni svetlobi pravljica ponuja vzorec, arhetipsko rešitev, z enakimi pravili. Da bi premagal tisto, kar je v simbolni pečini, v kateri prebiva zlo, mora junak vstopiti v pečino, zlo izvleči na plan in ga v boju uničiti do konca.

Tudi tisto, kar je globoko v mračnih plasteh naše podzavesti, je treba izvleči na plan, dvigniti na raven zavesti ter tako premagati.

Šele takrat, ko junak premaga zlo iz pečine, se lahko odpravi v planino, ki je simbol samospoznanja, vzdigovanja, težnje po preraščanju, nebu, bogu, po lepšem in dostojnejšem.

V najlepših srbskih pravljicah najdemo tudi druge najbolj znane simbole: anima – animus, ujeti, stvarno ali simbolno zaslužnjeni princ (*Zmija mladoženja/Zenin kač, U laži su kratke noge/Laž ima kratke noge*), ujeta princesa (*Baš Čelik, Zlatna jabuka i devet paunica/Zlata jablana in devet pavic*), Čardak ni na nebu, ni na zemlji), hudobni čarovnik, zlobni starec, zlobni čarovnik, hudobni starec, hudobna čaravnica – personifikacija sence (*Čardak ni na nebu, ni na zemlji, Zmija mladoženja, Zlatna jabuka i devet paunica*), navdih in intuicija v podobi krilatega konja, ptice (*Baš Čelik, Zlatna jabuka i devet paunica, Čardak ni na nebu, ni na zemlji*).

Sleherna pravljica, tudi srbska, je avanturistična pripoved, pripoved o pohodu, o iskanju ljubega bitja ali dragocenega predmeta oziroma simbol iskanja samega sebe, uresničevanja in dokazovanja samega sebe, ki se začne z iniciacijo, stopanjem glavnega junaka na prizorišče, in se konča z njegovim samospoznanjem in povratkom v rodni kraj, v smislu – bodi, kar si, ne to, kar nisi. Življenjske izkušnje in spoznanja pomagajo junaku, da se vrne kot heroj, ovenčan s slavo in nagrajen s kraljično, simbolom sreče in ljubezni, da se vrne kot modrec z globokim samospoznanjem in celovito psiho, ki je končni cilj individualizacije.

* * *

Najstarejši arhetipi ali motivi in sižeji mnogih srbskih pravljic segajo zelo daleč v preteklost, najmlajši pa so stari le nekaj stoletij. Zato nekatere pravljice, ki jih je zbral Vuk Karadžić, ohranjajo patino daljne preteklosti in sledi poganske družbe ter poganskih pojmovanj in običajev, ki so se torej ohranili še iz predkrščanskih časov. Tako kot *Odiseja* tudi srbska narodna pravljica pozna velikane, človeku podobna bitja, ki živijo v plemenu oz. skupini enakopravnih posameznikov, medtem ko njen junak še vedno živi v družini, ki jo vodi vsemogoči oče, *pater familias*, nedotakljiva avtoriteta, ki odloča o življenju in smrti članov družine. Pravljica pozna tudi krščansko družino, najpogosteje carsko, pa različno orožje, celo tisto iz turških časov (denimo sabljo), kar kaže na dejstvo, da je različica, ki jo je zapisal Vuk, preživela številne spremembe in prenove, in da se je na tak način v resnici tudi pomlajevala. Pravljice so torej res zelo stare, saj imajo indoevropske korenine. S prenašanjem iz roda v rod so pripovedovalci njihovo vsebino bogatili z določenimi posebnostmi svojega časa: običaji, besedami, stilskimi oblikami, arhetipi. Potemtakem je pravljica podobna starodavnemu drevesu, katerega najgloblje žile so zakopane globoko v zemlji.

V pravljicah je torej zapisana zgodovina sveta, ki jo je treba znati brati. Tako kot vse druge ljudske pravljice po svetu, ima tudi srbska v svoji strukturi številne mednarodne motive, arhetipe, sižeje. Zato Vladimir Propp ugotavljal, da v bistvu obstaja ena sama pravljica v nešteto različicah (Propp 1982: 38).

Aarne in Thompson sta našla več kot štiristo mednarodnih motivov, ki se ponavljajo v pravljicah različnih ljudstev.

Najpogostejše htonske sile, ki se pojavljajo v srbski pravljici, so: zmaj (*Čardak ni na nebu ni na zemlji, Baš Čelik, Stojša i Mladen/Stojša in Mladen, Aždaja i carev sin/Zmaj in carjev sin*); pošast (*Baš čelik, Aždaja i carev sin/Zmaj in carjev sin, Ala/Nesreča*); redkeje hudič (*Đavo i njegov šegrt/Zlodej in njegov vajenec, Grbo i kralj đavolski/Grbec in vražji kralj*).

Vraga kot bitje z onega sveta, htonsko bitje, najdemo v mlajših srbskih pravljicah in pripovedkah, še posebej v legendah o Svetem Savi in drugih svetnikih, in sicer v podobi neumnega hudiča, medtem ko se pošast in zmaj pogosto pojavljata v najstarejših bajkah.

Osnovni, morda edini motiv v najboljših srbskih pravljicah, kakor tudi v pravljicah nasploh, je boj proti zlu. Zlo se pojavlja v mnogih oblikah in različicah tako v resničnem kot domišljijem svetlu. Inkarnacija zla je demon Baš Čelik, ki je edino pravo htonično bitje v srbski pravljici. Zlo je posebjeno v zmaju, pošasti, nesreči, vragu, hudobnem čarovniku, čaravnici, sleparju, pohlepem gospodarju, omahljivem mojstru, nezvestem služabniku, nezvesti ženi, naivnem sodelavcu, častihlepnih bratih. Zlo je v junaku, v njegovih značajskih pomanjkljivostih: navivnosti, lahkovernosti, neumnosti, boleštni radovednosti, zavidljivosti, pohlepu, ošabnosti, kršenju izrecne prepovedi ...

Najpogostejši motiv, ki ga srečamo v večini pravljic po svetu, je zasledovanje ljubega bitja ali dragocenega predmeta. Ljubo bitje je najpogosteje ljubljena žena (*Baš Čelik, Zlatna jabuka i devet paunica, Čardak ni na nebu, ni na zemlji, Djevojka brža od konja/Deklica hitrejše od konja*); mož (*Zmija mladoženja, U laži su kratke noge*); sestra (*Baš Čelik, Čardak ni na nebu, ni na zemlji, Stojša i Mladen*) in brat (*U laži su kratke noge, Zlatoruni ovan/Zlatoruni oven, Aždaja i carev*).

V nekaterih pravljicah junak po svoji želji ali po naročilu pošiljatelja zasleduje nek dragocen, mogočen predmet, ki njemu ali naročniku podarja večno mladost, izjemno moč, redko lepoto, modrost. Čarobna sredstva, ki se pogosto pojavljajo v srbski pravljici, pa so: čarobni nož, čarobni meč, oživljajoča voda, voda za čarobno moč, čarobna travica, čarobno jabolko, zlato runo, čarobno peresce, čarobna mizica, nemi jezik, zel vetrovka, zdravilna zel (*Baš Čelik, Čardak ni na nebu, ni na zemlji, U laži su kratke noge, Zlatoruni ovan, Aždaja i carev sin, Nemušti jezik/Nemi jezik*).

Zla in dobra bitja v naših pravljicah so v resnici mednarodna. To so dobre vile, plemenite starke, dobri čarovniki, modri starci, lepa dekleta, hvaležni mrtveci, katerih moč in skrb za svojce ne ugaša niti po njihovi smrti, hudobne čaravnice, hudobni čarovniki, hudobne starke, hudobne tašče, hudiči, demoni, zmaji, pošasti, vampirji, čarobne živali – lisice, ribe, volkovi, krilati konji ...

Zanimivo je, da se včasih vpliv ali moč fantazijskih bitij skriva v povsem stvarnih bitjih in stvareh: v drevesu, živali, ptici, kar potrjuje dejstvo, da je ustvarjalec verjel v enotnost sveta, oz. da je verjel, da stvarni svet izkazuje celotnost biti, na katero se naslanja tudi domišljijski svet, da je junak izpostavljen delovanju tako stvarnih pojavov kot fantastičnih sil in da mora zato premagati tako ene kot druge. To pa pomeni, da ima tudi srbska pravljica, prav tako kot vse druge, resnično podlago v stvarnem življenju. (*V Baš Čeliku* se npr. moč demona Baš Čelika skriva v drevesu, lisici, planini, ptici).

Stvarna sredstva junaku pomagajo, saj se nanje prenaša junakova resnična in tudi čarobna moč ali pa čarobna moč dobronamernega fantastičnega sodelavca, darovalca ali pomočnika. (*V Baš Čeliku* se voda prvič uporablja kot čarobna moč, ko nepredvidni carjevič zlije vodo po okovih okovane pošasti, drugič je to oživlja-

joča voda iz reke Jordan, ki deluje kot čarobno sredstvo, skozi katerega priteka novo življenje, saj so s to vodo krstili in v novo življenje uvedli Jezusa Kristusa, kar priča o starosti tega motiva oz. arhetipa. Večina srbskih pravljic opisuje pot in potovanje. Njihove zgodbe se nikoli ne odvijajo v hiši ali dvorcu, marveč med potovanjem in prav zavoljo tega se spremenijo v prave avanturistične pripovedi. Pot je spreminjanje življenja, doseganje cilja. Pot je junakovo dokazovanje, iskanje samega sebe, dozorevanje, odraščanje. Da bi si zaslužil najvišjo nagrado v obliki čudovite princese, kraljične, iskrene ljubezni, prestola, bogastva in dostojanstva, mora junak, pogosto najmlajši sin, pastir, grbec ali ženin ... dozoreti, doseči modrost skozi spoznavanje samega sebe, se dokazati in tako ustvariti pogoje, da lahko postane carjevič, junak brez napak in strahu.

V isti bajki pogosto odkrivamo celo pahljačo motivov: ljubezenskih, socialnih, filozofskih, religioznih, fantastičnih, nacionalnih ... Enkratni motiv večine pravljic pa je težnja k absolutni resnici in pripravljenost junaka, da se zanjo žrtvuje.

* * *

Kakor v drugih se tudi v srbskih pravljicah dokazuje najmlajši, na nek način najneuglednejši tretji sin, ki postane ljubljenec usode. Po povsem podobnem vzorcu osovražena pastorka, hišna dekla in pastirica postane princesa oziroma kraljična. Ljudski umetnik je verjel, da je vsak človek dragocen in da je tudi nemočnim v življenju namenjena pravica. Ponavadi starejšima sinovoma ne uspe, saj naloga zahteva iskreno posvečenost in dostojnega junaka, čigar sposobnostim pogosto oporekajo.

V velikem številu pravljic je glavni junak prav tisti tretji, ki poskuša rešiti težko nalogo in ki mu to v tretjem poskusu tudi uspe; v pravljici *Baš Čelik* – junaku uspe šele v petem poskusu. Takšnemu junaku se pogosto pripisujeta navidezna neumnost in neznanje. Podobne primere najdemo tudi v pravljicah *Zlatna jabuka i devet paunica*, *Čardak ni na nebu, ni na zemlji*. V srbski pravljici se včasih starejša brata pokažeta za naivna, premalo pogumna in nedostojna.

Junak premaga zlo le, če je dostojen oz. pogumen, moder, plemenit, če ni sebičen, če zna odpuščati, če spoštuje starše in upošteva prijatelje ter se spominja dobrih dejanj. Pravljični junak je brezmadežen epski lik, podoben tistim, ki jih najdemo v tragedijah, čeravno boj, ki ga bojuje s svetom, ni tragičen. Pravljična predstavlja absolutno zmago dobrega, saj ne pozna ne trajnega poraza ne trajne izgube. Pravljična je zgodba o upanju, veri in ljubezni, s pomočjo katere tisti, ki si to resnično želi, doseže prav vse.

V bran junaku ali proti njemu se nemudoma postavijo zla in dobra, stvarna in fantastična bitja. Da bi rešil nalogo, ki so mu jo zadali, mora junak premagati fantastična bitja, ki se v pravljicah pojavljajo kot dejavni junaki in posedujejo nadnaravne moči ter čarobna znanja. Najpogosteje so to vile, čarovnice, čarovniki, velikani, škrti, modri starci, zmaji, pošasti. Težava se ne pojavlja le v junakovem okolju, marveč tudi v junakovi domišljiji, ki določa tako njegovo življenje kot stvarnost, ki ga obdaja.

Nekatera od omenjenih bitij predstavljajo simbole dobrega, druga simbole zla. A glavni junak s premagovanjem teh bitij še ne doseže svojega cilja, saj mora v razpletu zgodbe premagati tudi sovražno razpoložene nasprotnike iz stvarnega

sveta, ki pa jih ponavadi ponazarjata zavistna in nesposobna brata, ki bi se rada dokopala do nezaslužene nagrade, hudobna mačeha, zlobni pastorki, zavistni sestri, hudobna tašča, neumni car, čigar hčer si je junak že prislužil, lažni zmagovalci, itd.

Pomoč domišljjskih sil pa ni brezpogojna, saj si jo mora junak prislužiti tako s svojimi dejanji kot s svojim značajem (pogumom, dobroto in modrostjo), pri čemer pa ga brez pravega razloga ovirajo zle sile, pač zato, ker so zle. Tako ljudski pripovedovalec tudi v pravljici ponazarja dobro in zlo, večno in neuničljivo, pa tudi obveznost človeka, da se bori in stori prav vse, kar je v njegovi moči.

Nagrada, ki si jo junak prisluži, je velika, saj gre najpogosteje za čudovito lepo princeso in cesarski двореc ali pa čarobno sredstvo, s katerim si zagotovi premoč nad drugimi. Nagrada mu omogoči, da spremeni način življenja, kar pogosto pomeni, da zavoljo pobega iz mučnega vsakdana stvarnosti spremeni tudi svojo osebnost, čeprav se v številnih pravljicah nagrajeni junak, potem ko se je uveljavil in dokazal, vrne v svoje okolje, kjer nadaljuje svoje običajno življenje.

V srbskih pravljicah je glavni junak brezkompromisna osebnost, vzvišen in brezmadežni epski lik, ki nad vse postavlja moralna načela, medtem ko imamo v nekaterih pravljicah bratov Grimm že opraviti z junakom, pripravljenim na kompromise in priklanjanje močnejšemu.

Spričo dejstva, da je pravljica, ki je zgodba o ohrabitvi in samozaupanju, utilitarna in splošna, je tudi njen junak dovršen lik, brez psihologije, dvomov in sumničenj. Prevladujoče lastnosti njegovega značaja so volja, odločnost in razum. Zaradi tega ne kaže strahu in ne omahuje. Res pa je, da včasih motivacija ni dovolj in zato potrebuje pomoč v obliki čarobnega predmeta (*Baš Čelik*, *Čardak ni na nebu*, *ni na zemlji*, *Zlatnoruni ovan*) ali poljuba carjeve hčerke (*Aždaja i carev sin*, *Zmija mladoženja*).

V pravljici je junak tipiziran, saj karakterji niso opisani kot osebnosti. Pri oblikovanju lika ljudski umetnik ni vztrajal pri motivaciji njegovih dejanj in individualizaciji karakterja. Pravljica predstavlja občo poetično vizijo, metaforo, ki se ukvarja z bistvenimi vprašanji človekovega življenja in vztraja pri ontološki plati človekove osebnosti in ne pri posebnostih posameznika.

Srbska pravljica ne pozna junakovega subjektivnega časa, marveč le absolutni čas, čas pripovedovalca, ki nima konca, saj se nenehno ponavlja in pomlajuje.

Tako kot je mineval čas človekovega razvoja in je človek pridobival vse več znanja, se je spreminjala tudi pravljica, ki se je vse bolj približevala noveli s fantastično vsebino in realistični zgodbi. V takšnih zgodbah vse manj prevladujejo domišljjska bitja, saj junaki dosegajo zmage in uresničujejo podvige z lastnimi močmi, kot denimo v besedilih *Međedović*, *Stojša i Mladen* in *Aždaja i carev sin*.

Ljudskega pripovedovalca nič več ne fascinira junak brez napak in strahu, saj takšen junak v resnici tudi ni več primeren niti potreben. Pripovedovalec junaka detronizira, resni svet pravljice pa ruši, in sicer tako, da junaka preoblikuje v komično osebnost, pravljični svet pa hiperbolizira. *Međedović*, junak istoimenske pravljice, korenjak, ki namesto orodja nosi ogromno bukev, ki jo je izruval z golimi rokami, se v strahu pred Strašnim brkom skupaj z bukviijo skriva v votlem zobu kmeta orača, medtem ko pastirica, navadno dekle, iz svoje vrečice za pletivo nasipa trideset tovorov soli.

Jovan Deretić poudarja, da je v nekaterih pravljicah, npr. v besedilu *Međedović*, čudežni svet hiperboliziran do takšne mere, da se že sprevača v grotesko, v parodijo (Deretić 1992: 51).

V takšnih narodnih pripovedkah domišljija prepušča prostor humorju, saj v njih ne prevladujeta več junakova moč ali pogum, marveč zvitost in premetenost. (*Lažnik in Nadlažnik, Nije vera tvrda u jačega/Ni je trdne vere v silaku, Novac dušegubac/Denar poguba*).

V najmlajših narodnih pripovedkah najdemo tudi določene nacionalne ali socialne predstavnike. Taki liki so npr. Ero (Hercegovec), Turek, golobradec, menih, Cigan. V tem primeru ne gre toliko za pravljice kot za anekdote in šaljive narodne pripovedke, ki jih je Vuk poimenoval »moške pripovedke«.

Podobno kot večina izvirnih svetovnih pravljic je srbska pravljica zgodba o junaku in zato ne razrešuje usod stranskih likov. V srbski narodni pravljici oz. njeni različici, ki jo je zabeležil Vuk Karadžić, se usode stranskih likov ponavadi ne razrešijo do konca. V njih le redko zasledimo fizična kaznovanja ali pohabljanja. Odnos do premaganega nasprotnika je resen in poln spoštovanja, viteški. V skladu s pojmovanjem pripovedovalcev je negativni lik že dovolj kaznovan s tem, da se ni uveljavil, da ni zmagal in da ni osvojil nagrade. Hudobna brata najpogosteje preženejo z dvora in jima odvzamejo prestol. V Vukovi različici *Pepelke* mačehina hči le poskuša obuti čeveljček, medtem ko si v prvi različici istoimenske pravljice bratov Grimm, zato da bi obuli čeveljček, ena od mačehinih hčera odreže peto, druga pa prste. V srbski različici omenjene pravljice mačehe nihče ne kaznuje, medtem ko v Grimmovi različici goloba z materinega groba vsaki od mačehinih hčera izkopljeta po eno oko.

* * *

Srbsko pravljico odlikujeta shematizirana kompozicija, najpogosteje ciklična, redkeje linearna, in razkošna struktura s številnimi digresijami, vrinjenimi zgodbami, vzporednimi tokovi dogajanja, epskimi ponavljanji, gradacijami in drugimi stilnimi sredstvi ter tipiziranim začetkom in koncem. Največ pravljic se začneja *in medias res* z ugrabitvijo ali pobegom katerega od članov družine, odtujitvijo dragocenega predmeta ali z junakovo željo po njegovem posedovanju. Nadnaravne sile odpeljejo sestre (*Baš Čelik*), ženin se skriva pred svojo nevesto (*Zmija mladoženja*), pavice ukradejo carju zlata jabolka in nato izginejo (*Zlatna jabuka i devet paunica*).

Pot in iskanje, pa ne le v pravljicah, marveč tudi v književnosti nasploh, simbolizirata spremembo, tok, premikanje, življenje in omogočata avanturo. In prav avantura krasi vsebino najlepših srbskih pravljic. Prišleki spreminjajo svet.

Glavni junak ali več junakov se odpravi na zasledovanje (bratje iščejo sestre, noseča nevesta se odpravi iskati ženina kača), med katerim se diferencirajo njihovi značaji, saj nekateri odnehajo, pot pa najpogosteje nadaljuje zaničevani junak, najneumnejši, najupornejši, najmlajši brat, sluga ali pastir. Junak, ki mu uspe podvig, je na lestvici konvencionalnih ocen postavljen najnižje, a se med odvijanjem zgodbe postopno dokazuje.

Na poti junak ponavadi sreča nekoga, ki mu pomaga in je za to tudi nagrajen – na voljo so mu namreč čudežni pomočniki ali čarobni predmeti, če seveda pridobi čudežne moči, ki jih le ti posedujejo. (Junak sreča ribo, lisico, volka ali orla, katerih življenje je v nevarnosti, zato jim pomaga, in od njih prejme čarobni predmet – ribjo luskino, dlako, pero in možnost, da mu priskočijo na pomoč v boju proti mogočnemu nasprotniku.)

Na svoji poti do sreče in v boju za pravičnost junak neizogibno srečuje zlo, zle sile, ki mu niso naklonjene in se obrnejo proti njemu; stvarne in domišljijske nasprotnike, katerih naklonjenost mora pridobiti, jih premagati ali ukaniti. Na junakovo stran se postavijo ali pa se borijo proti njemu tako dobre kot zle sile, pa ne zaradi tega, ker so dobre ali zle, ampak zaradi junakovega značaja, dobrote, modrosti in poguma. Junak si mora prislužiti pomoč dobrih fantastičnih sil in stvarnih pomočnikov ter osvojiti čarobne predmete.

V boju z nasprotnikom zmaguje izpolnjujoč neizpolnjive naloge. Cilj vedno dosega s pomočjo fantastičnih pomočnikov. Ko opravi svojo glavno nalogo na ravni fantastičnega, se junak vrača v resničnost, kjer ga čakajo stvarni nasprotniki: nepremagani tekmeci, lažni junaki, zavistna brata, ki njegov podvig pripisujeta sebi. Tudi njih mora junak premagati, da bi lahko dokazal svojo identiteto in zmago ter prejel nagrado.

Srbska pravljica je zgodba, ki jo odlikuje sestavljena kompozicija z vrinjenimi zgodbami, nepričakovanimi digresijami ter včasih tudi zelo zapletena struktura, ki združuje vrsto tokov in več dogajanj v eni zgodbi. Pripovedovalec je užival v pripovedovanju, nikamor se mu ni mudilo in zgodbe ni krajšal. V pravljici *Baš Čelik* najdemo npr. vrsto vrinjenih zgodb: zgodbo o pošastih, zgodbo o velikanih, zgodbo o reševanju carjeve hčerke, zgodbo o tragični napaki mladega carjeviča ter osvobajanju demona Baš Čelika, zgodbo o preizkušanju Baš Čelika in iskanju njegove moči. Vse te zgodbe okvirno združuje zgodba o iskanju sester.

Tako kot nekatere druge srbske pravljice tudi to odlikuje več dogajalnih tokov, v katerih se vzporedno odvija akcija. V prvem toku carjeviči iščejo ugrabljene sestre, v vzporednem pa najmlajši brat išče svojo ugrabljeno ženo in Baš Čelika, ki jo je ugrabil, nakar se ta tok prelevi v primarnega oz. v osrednje dogajanje ...

Prav tako kot v večini pravljic po svetu, sta tudi v srbski začetek in konec tipizirana, denimo: »Nekoč je živel car, ki je imel tri sinove,« »nekoč sta živela moški in ženska« ali »nekoč je živel pastir«, »nekoč je živel siromak« ... in »živela sta srečno do konca svojih dni,« »vladala sta srečno do konca svojih dni,« »živela sta srečno in veselo«. Junaki so bili omalovaževani, pa vendar stanovitni, nepodkupljivi, pogosto tudi zadržani in naivni, neizobraženi, praznovorni, premeteni, pogumni, zviti, trmasti korenjaki, tipični predstavniki navadnega ljudstva. Takšni so tudi Međedović, Stojša, Ero, Golobradec, pogumni pastirji, dekle, ki je bilo modrejše od carja, siromaki ...

Za pravljico so prav tako značilna pogosta epska ponavljanja ter trostopenjske gradacije: trije sinovi, tri hčerke, trije zeti, enoglava, dvoglava, troglava pošast (*Baš Čelik*); dekle hodi tri tedne v cerkev, mačeha ji trikrat zviša zahtevnost naloge, obleke so iz svile, srebra pa še iz suhega zlata (*Pepelka*). Pravljica *Baš Čelik* se vsebuje npr. kar štirinajst trostopenjskih gradacij.

Značajske slabosti junakov, kot so; radovednost, odstopanje od ustaljenih norm, nespoštovanje starejših in prepovedano ravnanje, so omogočale digresije, podaljševanje pravljичnega dogajanja, zapletanje njene okrašene stukture, kar je bil tudi cilj nadarjenega pripovedovalca, saj je moral zabavati, poučevati pa tudi krajšati čas.

Lep primer razkošne strukture in kompozicije najdemo v pravljici *Baš Čelik*. Odlikujejo jo raznovrstni motivi – tipiziran začetek in konec, dobri in zli junaki, stvarna in domišljajska bitja, čarobna sredstva ter večina epskih postopkov, ki jih poznajo najlepše pravljice: gradacije, epska ponavljanja, digresije, vrinjene zgodbe,

prepričljivi prizori, zgoščena simbolika, razkošna naracija ter zapletena struktura in arhaično lep ljudski jezik.

Carjeva predsmrtna želja, njegovo zaupno naročilo sinovom, da morajo sestre oddati tistim, ki jih bodo prvi zasneli, je v resnici tragična napaka, ki njegovim sinovom povzroči veliko trpljenja, a tudi dinamizira dogajanje.

Tema pravljice je iskanje ljubljenih bitij. Trije bratje se odpravijo iskat svoje sestre, vendar pa starejša dva z iskanje odnehata, ko se najmlajši brat poroči s princeso. Dogajanje spremeni svoj tok, čeprav sta tudi starejša brata uspešno prestala iniciacijo, pokazala pogum, modrost ter bratsko ljubezen, ki ne pozna zavisti, ter se tako dokazala kot dostojna junaka. Najmlajši brat pa naredi tragično napako, ko osvobodi demona, ki mu pod krilom odnese ljubljeno ženo. Tu gre v resnici za prastari arhetip – kdor stori dobro delo, naj ne pričakuje hvaležnosti. Zdaj najmlajši brat ne išče več sester, marveč ljubljeno ženo, ki mu jo je ugrabil Baš Čelik. Spremeni se osnovni motiv, saj se starejša brata vrneta domov in dogajanje začne teči v novi smeri.

Vrinjene zgodbe o pošastih, velikanih, carjevi hčeri, demonovi moči ... pričajo o neskončnem domišljjskem bogastvu pripovedovalca in njegovem smislu za podrobnosti, ki sprožajo dinamične motive in nenehno pospešujejo dogajanje. Bogata domišljija ljudskega pripovedovalca vedno preseneti bralca z nepričakovanim obratom, digresijo, pripetljaji, ki dogajanje zgodbe razvejajo do neskončnosti.

Tudi v tej pravljici iskrena ljubezen, ki se je pripravljena žrtvovati, premaga vsakršno zlo. Kot v večini ljudskih pravljic se dogajanje v začetnem in končnem delu odvija na ravni stvarnosti, v sredinskem delu pa na ravni fantastike.

Pravljica *Baš Čelik* se lahko pohvali s široko pahljačo motivov: najstarejšimi, kanibalskimi – v vrinjeni zgodbi o velikanih, ki jedo ljudi; krščanskimi: čudodelna voda iz reke Jordan, iz katere se rojeva novo življenje, pa tudi kača in hudič, ki poosebljata zlo; antičnimi: utrjeno mesto, iskanje, vkovani junak; mohamedanskimi, poosebljenimi v predmetih, kot so sablje in vrči z ročaji; motivom začarane lepotic (speča carjeva hči), motivom lepotic in zveri; motivom poroke z lepotic, ki kot nagrada pripade dostojnemu junaku; motivom nepremaganega zla; motivom nehvaležnosti in maščevanja ter motivom neuresničene ljubezni ...

Sporočilo te pravljice je vedno aktualno: sreča in prav tako ljubezen sta mogoči, vendar si ju je treba prislužiti in se zanju žrtvovati. Vse želje so uresničljive, nič ni nemogoče, predvsem za tistega, ki si nekaj resnično želi, vendar pa se to uresničuje s trudom, pogumom, trpljenjem in vztrajnostjo. Junaka čaka nagrada v podobi čudovite princese in bogastva, ki ji pripada, a preden si junak prisluži njeno ljubezen in bogastvo, mora »*tri pare jeklenih opankov raztrgati in tri jeklene kruhe pojedti.*«

Slednje zelo dobro razlaga Grozdana Olujić, znana pisateljica in razlagalka pravljic:

Pravljica podarja otroku prav to (najbrž največ, kar se živemu bitju sploh lahko podari!), namreč, zaupanje vase, zlate ključke upanja in sporočilo, da nič ni nikoli in za vedno izgubljeno. Tistim, ki imajo pogum in vero, ... bo sreča padla z neba, pa vendar ne prej, preden ne bo tisti, ki mu je padla v naročje, pošteno zasukal rokave, da bi si jo prislužil, ... kajti pot je resnično le za tistega, ki ima moč, da se po njej odpravi; sreče ne moreš otresti kot zlato jabolko z veje, četudi je na vejah pravljice na desetine takšnih jabolk. Jabolko si moraš prislužiti ...

Pravljični junak skoraj vedno sreča svojo usodo v podobi mladega, težko osvojljivega dekleta, obiskuje dvorec, ki ni ne na svetu in ne na zemlji, išče vrec življenja, kamen modrosti ...

Kakor v življenju tudi v pravljici nekdo vedno nekaj išče, kar z velikimi mukami tudi najde. (Olujčić 1998: 125)

Ker se dogajanje v pravljici *Baš Čelik* odvija po dveh vzporednih tokovih, ki se med seboj prepletata – v prvem bratje zasledujejo ugrabljene sestre, v drugem pa najmlajši carjevič išče svojo ugrabljeno ženo – ima pravljica posledično tudi dva razpleta, in sicer navideznega in končnega. Prvi razplet se konča, ko car starejša brata nagradi in ju pošlje domov, mlajšega pa oženi s svojo hčerko. Razplet je samo navidezen, saj razrešuje, prav tako navidezno, vrinjeno zgodbo o reševanju carjeve hčerke, medtem ko osnovni motiv ostaja nerazrešen, saj bratje sester ne najdejo, kar pomeni, da osnovni zaplet še vedno traja.

Pravljica *Baš Čelik*, v kateri najdemo številne arhetipe, ima skoraj dramsko kompozicijo: zaplet se začne, ko na prizorišče stopi glavni junak, dogajanje doseže vrhunec pri tretjem spopadu carjeviča z Baš Čelikom, v peripetijo pa vstopi v trenutku, ko Baš Čelik poreže carjeviča. Tako kot v večini pravljic se tudi v tej zasnova in razplet odvijata na ravni resničnosti, zaplet, vrhunec in peripetija pa na ravni fantastike.

V razpletu dogajanja glavnemu junaku ni treba potrjevati svoje zmage, premagovati lažnih zmagovalcev, nevoščljivih bratov ali pretendentov na nagrado, ki si jo je prislužil. Pravljica *Baš Čelik* ohranja patino patriarhalne, složne srbske družine, v kateri otroci spoštujejo očeta, bratje varujejo sestre, vsi pa se imajo radi, si pomagajo in se veselijo uspehov slehernega člana družine. V tej zgodbi se razreši usoda glavnega junaka, ne pa tudi zgodbe stranskih junakov. Življenje sklene krog in vse je spet po starem.

Zaradi razkošne fantazije in bogastva motivov, večih tokov dogajanja, množice junakov in raznovrstnih literarnih sredstev, ki prispevajo k večji prepričljivosti podobe in lepoti pripovedovanja, je prav *Baš Čelik* ena najlepših srbskih ljudskih pravljic.

Dobro – zlo, pogum – strahopetnost, resnica – laž, podvig – nagrada, zločin – kazen, trpljenje – plemenitost so najbolj poudarjeni in nasprotujoči si pari. Kakor v večini srbskih pravljic, se tudi v pravljici *Baš Čelik* pogosto pojavljajo biblijska števila (ena, tri, devet, dvanajst ...).

V večini srbskih pravljic je čas dogajanja nekaj absolutnega, nekaj, kar se je uresničilo v davni preteklosti, kar je ciklično, venomer v krožnem toku, danost, ki ne vpliva na življenje junakov, saj je neskončna.

Okolje, v katerem se uresničuje dogajanje, je tipizirano, oropano detajlov: neka vas, mesto, carski dvor, polje, pot, začarana gora, vilinska gora. Vse je posplošeno, le redki junaki imajo ime, saj je zgodba simbolična in ima zgolj splošen pomen.

Pravljični liki so tipizirani in šablonizirani, junaki so pretežno neimenovani in označeni zgolj kot: najstarejši sin, srednji sin in najmlajši sin, pastir, trgovec, možki, ženska, car ...

V *Srbskih narodnih pripovedkah (Srpske narodne pripovijetke)*, ki jih je Vuk objavil leta 1853, je nekaj junakov sicer poimenovanih, vendar ta imena predstavljajo zgolj simbole in ne osebne oznake. Stojša v pravljici *Stojša in Mladen* (trden, stanoviten junak), Međedović, junak istoimenske pravljice (medvedov sin, močan kot medved, butoglavec), car Trojan iz pravljice *Car Trojan ima kozja ušesa* ter car Dukljan iz istoimenske zgodbe (simboli zla v ljudskem spominu, Rimljani, tujci).

Le junakinja pravljice *Pepelka* ima povsem navadno srbsko ime Mara, ki pa je prav tako simbolično in ponazarja prepričanje ljudskega umetnika, da se lahko tudi dekle ob ognjišču pohvali z občudovanja vredno lepoto in pametjo, ki pa ji, takrat ko ju končno odkrijejo, zagotovo prineseta srečo, pa tudi nagrado za njeno ponižnost.

V omenjeni pravljici ni lirizma in psihologije junaka; upodablja zgolj podobo, kajti pripovedovalca zanima zgodba in ne njena recepcija.

* * *

Čeprav je svoje prve pripovedke prvič izdal šest let po tem, ko sta brata Grimm izdala nemške pravljice, in drugič šele trideset let pozneje, je Vuk objavil njihovo starejšo različico. Pravljice je namreč objavljaval v takšni obliki, v kakršni jih je slišal od pripovedovalcev iz ljudstva ter tudi svoje sodelavce – zbiralce prosil, naj mu pravljice pošiljajo v natančno takšni obliki, naj torej v njih ničesar ne spremenjajo in ne popravljajo. Tako kot zbiralec ruskih pravljic Aleksej Tolstoj, sta tudi brata Grimm iz nekaj različic iste pravljice ustvarila eno, posamezne odlomke sta napisala tudi sama.

Srbske pravljice se lahko v znatnem številu pohvalijo z enkratnim in izvirnim ustvarjanjem osnovnega motiva, čeravno vsebujejo tudi ogromno mednarodnih arhetipov.

Srbske pravljice in pripovedke, ki jih je objavil Vuk Karadžić, ter nemške pravljice, ki sta jih objavila brata Grimm, imajo le nekaj sorodnih zgodb ter seveda neskončno število skupnih arhetipskih motivov in simbolov. Podobni sta si npr. zgodbi *Pepeljuga (Pepelka)* in *Biberče (Popercček)* ...

Pri primerjanju podobnih srbskih in nemških pravljic ugotovimo, da ima srbska pravljica veliko bogatejšo in bolj razvejano strukturo, saj je njena različica starejša. V Vukovi različici *Pepelke* zasledimo vrinjeno zgodbo o vretenu, ki najlepšemu dekletu pade v luknjo na travniku, čeprav jo je modrec opozoril, naj se tej luknji ne približuje. Dekle pa stori tragično napako, zaradi česar se njena mati spremeni v kravo, ki jo zakoljejo. V ozadju arhetipskega simbola tragične napake in materine smrti je ljudsko verovanje, da v življenju prav ničesar – ne sreče in ne lepote – ne moreš dobiti zastonj, temveč moraš za vse plačati visoko ceno ter si zaslužiti z velikim naporom in žrtvovanjem.

V pravljici bratov Grimm te vrinjene zgodbe ni. Potemtakem se ti dve različici razlikujeta v celoti. V Vukovi različici ni dvorca, kočije in zlatega čevljevca, srečanje se zgodi v cerkvi, mačeha pa pastorko s pravim srbskim imenom Mara skriva pod koritom. Korito pred hišo je simbol skrajnega ubožstva. Tega ni zgolj naključno tako razumel tudi Aleksander Sergejevič Puškin v *Pravljici o ribiču in ribici*. Četudi je zelo stara, je bila Vukova zgodba prenovljena v krščanski obdelavi. Zgodba se odvija v malem mestecu, v katerem ja najlepša zgradba cerkev in je princ bogaboječji vernik, ki se na molitev odpravlja skupaj s svojim ljudstvom. Tudi tako pomlajena zgodba pa ohranja poganska znamenja, saj se čarovnija dogaja v cerkvi, čeprav v skladu s krščansko dogmo krščanska vera prepoveduje kakršne koli čarovnije. V srbski pravljici ni razločevanja med vladarjem in ljudstvom, kajti vsi živijo v tradicionalni sredini, kjer je odnos med vladarjem in ljudstvom harmoničen.

Različica bratov Grimm je sodobnejša, v njej vlada relativen, subjektiven čas, česar ne bomo zasledili v nobeni srbski pravljici iz Vukove zbirke. V istoimenski pravljici sta brata Grimm zapisala: »*Ko je zapadel prvi sneg, je Pepelki umrla mama, a ko je skopnel, je oče pripeljal drugo ženo.*«

V tej pravljici najdemo opis (brleča luč petrolejke) in psihologijo junaka: »*Mačehine hčere so bile lepih in belih obrazov, a zlega in hudobnega srca.*« (Brata Grimm 1995).

Grimmova pravljica je skorajda sodobna fantastična zgodba z enostavnim dogajanjem in poenostavljeno strukturo, v katerih pa ne zaznavamo le rokopisa zbiralca, marveč tudi samega avtorja.

Srbske ljudske pravljice, ki jih je zbral in objavil Vuk Karadžić, so izvirne ljudske pravljice. Srbski narod je ustvaril in ohranil, Vuk Karadžić pa zapisal zelo stare različice pravlji in izvirni ljudski jezik, ki je izoblikoval številne motive in ustvaril izjemno živo, lepo in prepričljivo ljudsko umetnost, ki je po svoji umetniški vrednosti tako originalna, prepričljiva in razkošna, da so jo primerjali celo z grškima epoma *Iliado* in *Odisejo*.

Jezik pravlji je živi ljudski govor, ki je sočen in bogat, natančen in domiseln. Srbska pravljica ohranja patino starine, poglobljeno z arhaičnim jezikom pripovedovalca. In ta jezik je v resnici navdihujoč, saj bogati fundus modernega srbskega jezika.

Vuk je zapisoval pravljice tako, kot jih je slišal med ljudstvom, z vso obširnostjo pripovedovanja in zapletenostjo kompozicije, ki so jo oblikovali ljudski pripovedovalci.

Čeprav je pravljica v določenem smislu okamenela vrsta, saj je njen razvoj končan in dokončen, določene situacije, sižeji, mitemi in arhetipi ohranjajo kulturo, običaje, način razmišljanja ali družbene odnose, značilne samo za kulturo in čas nastanka pravljice. Videti je, kot da bi genialni ljudski umetnik, ki si je v mraku suženjstva in bede izmišljal tako svetle, viteške prizore, šel naprej in določal smer današnjemu bralcu, simbolično kažoč na pot proti vrhu in nebu: »Pojdi! Pojdi in se ne boj!«

Kot vsako resnično umetniško delo tudi srbska pravljica sodobnemu razlagalcu ponuja nove pomene, ki so nastajali skozi stoletja; čaka, da jo sodobna znanost opazi še iz drugega zornega kota, zagleda v novi luči, zato ostaja odprto delo.

Prevod Nataša Jelić

Literatura

A. Aarne – S. Thompson, 1961: *The types of the Folktale*. Druga popravljena izdaja. Helsinki: FF, Communications, No 184.

Bruno Bettelheim, 1978: *Značenje bajki*. Beograd.

Milan Crnković, 1977: *Dječja književnost*. Zagreb: Školska knjiga.

Jovan Deretić, 1992: *Kratka istorija srpske književnosti*. Beograd.

Brata Grimm, 1995: *Izabrane bajke*. Beograd: Boocland.

Carl Gustav Jung, 1969: *Lavirint u čoveku*. Beograd: Vuk Karadžić.

- Vido Latković, 1975: *Narodna književnost*. Beograd.
- Grozdana Olujić, 1998: Poetika bajke. *Dečja književnost u književnoj kritici*. Ur. Voje Marjanović. Beograd: BmG.
- Milorad Panić Surep, 1956: *Odabrane narodne pripovetke*. Predgovor. Beograd: NOLIT.
- Vladimir Propp, 1982: *Morfologija bajke*. Beograd: Prosveta.
- Isidora Sekulić, 1957: *Andersen, Mir in nemir*. Beograd: NOLIT.
- Vuk Stefanović Karadžić, 1853: *Srpske narodne pripovijetke*. Posvećeno Jakobu Grimmu. Dunaj: Tiskarna armenskoga samostana.
- Novo Vuković, 1996: *Uvod u književnost za djecu i omladinu*. Podgorica: UNIREKS.